

Коло наукових інтересів: професійна підготовка вчителя мистецьких дисциплін, художньо-естетичне та патріотичне виховання підростаючого покоління.

Коржавих Іраїда Миколаївна – старший викладач кафедри вокально-хорової підготовки

вчителя Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Коло наукових інтересів: професійна підготовка вчителя мистецьких дисциплін, сприймання музики як педагогічна проблема.

УДК 37.091.3: 738

ГОНЧАРСТВО У РАКУРСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Лариса КУЛІНІЧ (Кіровоград)

Постановка проблеми. Наше сьогоднішня позначено посиленням уваги суспільства до питань національної самоідентифікації, власної історії з одного боку, і недостатньою поінформованістю стосовно прадавньої історії рідного краю, місцевої культурно-мистецької спадщини – з іншого. Вивчення гончарних виробів має велике значення для дослідження художніх особливостей народного мистецтва окремих територій. Народне гончарство, як традиційне мистецтво, що передається від батька до сина, вже перестало існувати. Проте ще в XIX–XX століттях на Чигиринщині (частина сучасних Кіровоградської та Черкаської областей), на відносно невеликій території, існували численні самобутні осередки народного гончарства. Багато таких осередків залишаються малодослідженими. Тому на сучасному етапі розвитку суспільства актуальним залишається вивчення художніх особливостей регіонального народного мистецтва та активного залучення студентства до творчої науково-пошукової діяльності в означеній галузі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми вивчення та збереження культурної і мистецької спадщини українського народу знайшли своє відображення в численних працях відомих науковців, серед яких В. Личкова, М. Селівачов, І. Пошивайло, О. Пошивайло, Г. Івашків, Т. Косміна, Р. Мотиль та інші. Найбільш ґрунтовно народне гончарство Наддніпрянщини в середині XX століття вивчали Ю. Лашук та Л. Данченко.

Поодинокі дослідники, які звертаються до питання вивчення гончарства на півдні України, до якого належить і значна частина сучасної Кіровоградської області, неодмінно зустрічаються з проблемою недослідженості народного мистецтва в цілому, не лише гончарства, на даній території. Висловлюється справедливе занепокоєння станом вивчення цього регіону і наголошується на тому, що вже через кілька років там уже нічого не знайти.

Втім зрозуміло, що неможливим є створення будь якої теоретичної бази без практичного дослідження на місцях [9].

Необхідність збереження і вивчення зразків народної кераміки усвідомлюють і художники-керамісти, які зауважують, що у сучасного міського жителя відсутнє почуття гармонійного стилю, притаманне старовинному ремісникові. А серед простої побутової кераміки трапляються речі неперевершені щодо гармонійності форм та пропорцій [5]. Тому виникає необхідність вивчати на професійному рівні народне гончарство як художникам, так і майбутнім вчителям образотворчого мистецтва.

Метою написання статті є з'ясування можливостей та шляхів вивчення художніх особливостей регіонального народного мистецтва, зокрема гончарства, в межах навчального процесу та активного залучення студентства до творчої науково-пошукової діяльності в означеній галузі.

Виклад основного матеріалу. Можливостей вивчення кераміки та гончарства в межах навчального процесу на художньо-графічному відділенні педагогічного університету небагато. Дещо ширші можливості для більш ґрунтовного дослідження народного гончарства передбачає робота над курсовими та кваліфікаційними дослідженнями. Так, в ході дослідження регіональних відмінностей, типології, асортименту, форм, декору гончарних виробів та інших проблем, доцільним вважається акцентувати увагу на вивченні досліджуваного аспекту на прикладі саме місцевого мистецтва в контексті українського в цілому. Таким чином, студенти долучаються до науково-пошукової діяльності в межах означеної проблеми, що має свої позитивні результати. Досить активно студенти були залучені до вивчення мистецької спадщини цвітненських гончарних осередків, що знайшло своє відображення як в змісті кваліфікаційних робіт, так і в участі у підготовці обласної

виставки «Цвітне. Гончарство» та інших заходів. Надалі, започатковане саме в ході пошуку місцевого матеріалу для кваліфікаційної роботи, дослідження декоративних можливостей різновидів випалу в народному гончарстві, стало поштовхом для більш глибокого знайомства з творчим спадком майстрів гончарного осередку в селі Пастирському, де здавна виготовляли чорнолощену кераміку, яку тут також називали «синьою».

В другій половині XIX – першій половині XX століття декілька десятків сімей села Пастирського спеціалізувалися на виготовленні гончарного посуду. В селі тоді з'явилася вулиця Гончарівка, а жителі навколишніх сіл називали пастирчан «горшечниками». Пастирський посуд користувався значним попитом у жителів навколишніх поселень. Щоп'ятниці в центрі села Пастирського працював ринок, на який сходилися та з'їжджалися жителі навколишніх сіл купувати саме пастирські горщики. Торгувати до Пастирського приїжджали гончарі і з інших осередків Чигиринщини, Київщини, Полтавщини. Пастирський посуд продавався також на базарах інших сіл та містечок [2, с. 22].

Асортимент гончарних виробів був традиційний і досить різноманітний. Місцеві гончарі виготовляли глечики без вушок або з одним вушком, горщики, тикви, «близнята», друшляки, вазони для квітів, макітри, миски, чашки тощо.

Найвідомішими з потомствених гончарів першої половини XX століття були Єфрем Тютенко, Степан Кирніс, Тимофій Миколенко, Дмитро Литвин, Андрій Дахно, Микола Цюпка, Іван Корнюк та інші [8].

Місцеві гончарні вироби мають масивний корпус, випуклі боки, найширшу частину вище середини та конічний низ. Проте, зустрічаються вироби (глечики) з дещо заниженою найширшою частиною. Порівняно з виробами з Київщини пастирські гончарні форми зберігають округліший, наповненіший силует і ширше денце. Особливо виразно ці відмінності проявляються у формі тикв. Ложили посуд зазвичай камінчиком по колу або по вертикалі (І. Корнюк). Гладжених візерунків (у кінці XIX – на початку XX століття) не утворювали, а орнамент наносили вглиб по сирій глині. Найпоширеніший декоративний мотив – між двома прямими лініями хвиляста [8]. Подібний ритований або виконаний опискою мотив широко використовувався також гончарями Цвітного. Серед мистецтвознавців існують різні твердження щодо походження цього мотиву, проте більшість дослідників схильні вважати,

що «хвиля» у поєднанні з іншими елементами вперше зустрічається на вінцях черняхівських посудин для зберігання і приготування їжі. З часом схема цього візерунка зазнала певних змін – коло традиційних композицій розширилося. Проте, зазначається, що «архаїчні зразки описаного декору на посуді XX століття можна зустріти хіба що на виробх Степана Кирніса, Тимофія Миколенка, Єфрема Тютенка та інших потомствених гончарів Пастирського осередку димленої кераміки...» [8, с. 150]. Архаїчними протягом тривалого часу залишалися не лише ритовані візерунки на виробх, а й самі гончарні форми. Таку подібність можна простежити в пропорціях та обрисах силуетів глечиків, формі загнутих всередину вінець (особливо у макітер) тощо. Дослідник народної кераміки Черкащини М. Корнієнко зазначає, що «в Пастирському вдалося знайти друшлак, що є по суті великою мискою з дірочками в денці. Друшлак має архаїчну ребристу форму, характерну для аналогічного посуду регіону попередніх часів. Злам профілю посередині висоти посуду, вінчики загнуті всередину» [7, с. 69]. Опосередкованим свідченням про напоручд дбайливе збереження пастирськими майстрами традиційної архаїчної форми виробів є спогади, які ще збереглися у місцевих жителів, про окремі випадки продажу відмитих старих викопаних предметів в якості нових.

Технологія виготовлення чорнолощеної кераміки в Пастирському була традиційною. Для виробництва використовували місцеву глину, поклади якої знаходилися в ярах як у самому селі, так і навколо нього, біля лісу. Глину брали «слоїсту», «сивувату». Добуту глину замочували, потім дрібно розбивали, розкладали на грудки, перебивали ще раз і збивали знову у грудки. Потім, наступного дня, вимішували руками, вибираючи камінчики, різали дротом, витягуючи сміття. Коли глина ставала мастка «як масло», з неї робили «балабухи» і клали на примочений круг. Розмір «балабухи» залежав від розміру посуду. «Витягували» посуд руками за допомогою дерев'яного ножа. Руки постійно змочували у воді. Зрізали посуд із круга «стрункою» – тонкою дротиною. Знятий посуд ставили на лаву, полицю, лежанку або піч сушити. Сушили один день, перевертали і сушили ще одну добу або дві. Підсушений таким чином посуд «гладили» («ложили») жінки або діти. Лощенням ущільнювалася поверхня, чим покращувалася якість виробу. Крім того після випалу пролощені місця набували металевого блиску. Пролощений посуд досушувався. Потім його виносили з хати і закладали в горен. Випал проводився в традиційному для

даного регіону двоярусному горні. Гончарну піч починали палити поступово. Палили до 1,5 доби, доки з верхнього отвору не з'являвся вогонь і черепок не ставав червоним («прозорим»). Після цього підкладали ще тонких дров – для полум'я, щоб вигнати наверх сажу. Як сажа зходила, верхній отвір закривали битими горшками, мокрою соломною, присипали до половини отвору крихкою землею. Знизу горн також закривали, щоб, за словами І. Корнюка, «горшки, чи що там убирали синьку», тобто, в печі відбувалася реакція утворення окису вуглецю з чадного газу, як продукту згорання палива в умовах нестачі кисню. Вона супроводжувалася вивільненням чистого вуглецю. При випалі димленої кераміки цьому процесу сприяє те, що двоокис заліза, який міститься в глині, перетворюється в закис і віддає свій кисень. Внаслідок цих хімічних перетворень на поверхню виробів осідає чистий вуглець, надаючи їм характерного полиску. Піч охолоджувалася близько двох діб. Вироби витягали залізним гаком «ожухом», оскільки температура в горні залишалася ще досить високою [7].

З огляду на те, що пастирськими гончарями аж до початку ХХІ століття дбайливо зберігалися старовинні традиції щодо форми, декору і випалу посуду, постає питання, як і коли ці традиції сформувалися. Логічним видається звернення до історичних та археологічних джерел. Відомо, що на околицях сучасного села Пастирського знаходяться залишки двох стародавніх городищ, які в науковій літературі мають загальну назву «Пастирське городище».

Пастирське (Галушенське) городище – це городище із шарами скіфського (7–3 ст. до н.е.) та ранньосередньовічного (остання чверть 7 – середина 8 ст.) часу, розташоване на межі Кіровоградської та Черкаської областей, у Смілянському р-ні Черкаської обл., за 3 км на захід від с. Пастирське. Нині на його території розміщено хутір Свинолупівка, господарська діяльність жителів якого поступово, але неминуче призводить до руйнації пам'ятки. Городище розташоване на Правобережжі Дніпра, у його середній течії. Територія пам'ятки розділена притокою р. Гнилий Ташлик (Ляна) на дві частини – правобережну (більшу) та лівобережну (меншу). У плані городище має грушоподібну форму і по периметру обнесене валом та ровом на площі близько 25 га, що добре помітно й тепер [3].

Розкопки городища розпочав у 1898 році відомий археолог Вікентій Хвойка. Головним внеском В.Хвойки в археологію скіфського часу було те, що він дослідив кілька городищ скіфського часу, на відміну від більшості

археологів, які на той час приділяли головну увагу розкопкам курганів. Дослідження городищ дало не лише новий археологічний матеріал, а й розширило уявлення про населення скіфського часу, характер його господарства тощо. Дослідник вирізняв серед населення скіфського часу два компоненти. Першим він вважав власне скіфів – прийшлий народ, який з'являється з Азії ще до часу заснування грецьких колоній. Скіфи вели кочовий спосіб життя, займалися полюванням. Територія скіфів-кочовиків лежала, на думку В. Хвойки, південніше Середнього Придніпров'я. Натомість пам'ятки Середнього Придніпров'я, передусім великі городища, вважав він, не могли належати скіфам-кочовикам, оскільки кочове войовниче населення не мало потреби в міцно побудованих житлах та добре укріплених городищах. Отже, в городищах мешкало інше населення скіфського часу – місцеве землеробське. За призначенням городища мали не лише оборонний характер. Наявність жител, господарських припасів, численних поховань, вказувало на тривалість проживання на території городищ та навколо них значної кількості населення [5, с. 52–53].

Розкопки городища було продовжено в 1930-ті, 1940-ві та 1990-ті роки ХХ ст. С. Коршенком, І. Фабриціус, М. Брайчев-ським і О. Приходнюком. Досліджено ранньосередньовічні житлові та господарські споруди. Знахідки свідчать, що на Пастирському городищі мешкали високопрофесійні ремісники. Ковальська справа представлена кузнем з повним набором ремісничих знарядь. Ювелірне ремесло засвідчене не лише сотнями знахідок фібул, наручних браслетів, скроневих підвісок та ін., які часто концентруються у вигляді скарбів, а й набором спеціалізованих інструментів. Ремісниками виготовлявся високоякісний гончарний посуд із лощеною орнаментованою поверхнею. Сліди пожежі та характер руйнувань свідчать, що населення загинуло внаслідок погромів степовиків [4, с. 87].

На південь від села Пастирського, в лісі розташоване ще одне, Шарпінське городище скіфського часу (6–5 ст. до н.е.), яке також досліджувалося В.Хвойкою у 1898 році. Потім, у 1939–1940, 1945–1947, 1949 роках, розкопки проводилися Тясминською археологічною експедицією. На території городища знайдені рештки датованою 6 ст. до н.е. землянки з слідами вогнища та зітлілими рештками хлібного печива, відбитки зерна, зольники епохи бронзи, кам'яні сокири та молотки, бронзові наконечники стріл, кістяні шила, кістяні лощила для обробки шкіри, прясла з випаленої глини, лощений посуд місцевого

виробництва з орнаментом тощо. Це свідчить, що 6 – 5 ст. до н.е. тут проживало осіле землеробсько-скотарське населення, яке займалося також мисливством і ремеслом. Знайдена грецька кераміка свідчить про торгівельні зв'язки місцевого населення з античними містами Причорномор'я.

Шарпінське городище розміщене на площі близько 20 га, як на ті часи, було добре укріплене природними крутими схилами та ярами, а також викопаними ровами та обнесено валами. Вал насипався таким чином, щоб його було важко розкопати: клався шар хмизу, на нього накладався шар місцевої глини, хмиз підпалювався, вогонь загартував глину, яка опускалася на тонкий шар хмизового попелу, потім на загартовану глину клався новий шар хмизу, що покривався новим шаром глини, новий шар хмизу знову підпалювався, і так повторювалося до закінчення побудови валу. На думку археологів, городище було залишене жителями спішно, проте без паніки, при наближенні сильного ворога зі Степу

[2, с. 4–5].

З огляду на те, що метою такого занурення в глиб віків є пошук витоків та умов формування гончарних традицій Пастирського осередку, важливим є з'ясування технологічних та художніх особливостей керамічного посуду, знайденого на територіях досліджуваних городищ. В заповненнях напівземлянок було знайдено зразки ліпного та гончарного посуду черняхівського типу. Ліпний посуд здебільшого був представлений горщиками з відігнутими назовні вінцями. Серед гончарного посуду було знайдено чорнолощені глечики з туловом біконічної форми, та горщики «пастирського типу» – опуклобок, з відігнутими назовні вінцями, прикрашені лінійним та хвилястим орнаментом, а також вертикальними пролощеними лініями [1].

Порівняння археологічних зразків та гончарних виробів XIX–XX століть Пастирського гончарного осередку надає можливість визначити цілу низку подібних ознак як щодо технологічних аспектів, так і стосовно особливостей форми і декору. Проте, щодо способів передачі, наслідування гончарних традицій між культурами, настільки рознесеними в часі, постає багато інших питань.

Висновки. Отже, навіть стислий огляд умов і особливостей розвитку гончарного промислу Пастирського в історичному контексті надає можливість простежити шляхи формування традиційних форм і декору

гончарного посуду XIX–XX століть. Проте, виникає ще багато питань, що потребують більш широкого та ґрунтового дослідження. Маловідома культурно-мистецька спадщина нашого краю ще чекає на своїх дослідників. І саме для студентської творчої науково-пошукової діяльності в означеній галузі вбачається необмежений простір.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Брайчевский М. Ю. Отчет о работе раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1955 г. (Пастырское городище) // ИА ИА НАН Украины. – 1955/10а. – Ф. е. № 2686–2692. – С. 31–34.
2. Голуб О. Д. Історія села Пастирського Смілянського району Черкаської області // Науково-популярний історичний нарис / Рукопис. – 60 с.
3. Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. – К.: Академперіодика, 2008. – 188 с., 18 табл., 77 рис.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па–Прик. – 2011. – 520 с.: іл.
5. Іллінський А. Про необхідність збирання не тільки мальованої та незвичайної, а й взагалі майже всієї старої побутової кераміки // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ-Опішне: Молодь-Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С. 282–283.
6. Колеснікова В.А. Сторінки життя Вікентія Хвойки. – К., 2008. – 76 с. +8с. кольор. ілл.
7. Корнієнко М.П. Кераміка Черкащини (Чорнолощена кераміка з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею) // Краєзнавець Черкащини. – Третій випуск / Упорядники: В. А. Гончаренко, М. Ф. Пономаренко, П. П. Соса. – Черкаси, 1992. – С. 62–69.
8. Мотиль Р. Українська димлена кераміка XIX – початку XXI ст. Історія. Типологія. Художні особливості. – Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України, 2011. – 208 с.
9. Несен І. До питання про вивчення гончарства на півдні України // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ-Опішне: Молодь-Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С. 321–326.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кулініч Лариса Олександрівна – старший викладач секції образотворчого мистецтва та дизайну кафедри хореографічних дисциплін, образотворчого мистецтва та дизайну Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: художньо-творчий розвиток майбутніх учителів образотворчого мистецтва засобами кераміки та гончарства.